

HAT SANATI BAKIMINDAN MUSHAF KİTABETİNİN TARİHÎ SEYRİ

Fatih ÖZKAFA*

ÖZET

Bu makalede, nüzülünden günümüze kadar Kur'an-ı Kerim'in kitabeti konusundaki başlıca gelişmeler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede, Mushaf yazımına Türk-İslâm tarihinde verilen önem, Mushaf yazımındaki incelikler ve zorluklar, hat sanatı bakımından Mushaf kitabeti, çok sayıda Mushaf yazmış olan hattatlar incelenecektir. Kıraat ihtilafları, Mushaf imlâsında belirleyici bir rol oynadığı gibi, hattatın veya müzehhip ile mücellidin sanat tecrübeleri de Mushaf'ın estetik yönünü ortaya koyduğu için, Mushaf'ların tahlili ve tetkiki, muhtelif sahalarda uzmanlık gerektirir. Bu yüzden, mevcut yazma Kur'an-ı Kerim'leri çok yönlü bir incelemeye tabi tutmak yerinde olacaktır. Bu çalışmada, sözkonusu incelemeler esnasında dikkat edilmesi gereken noktalara vurgu yapılacaktır. Ayrıca Osmanlı'da ilk basılan Mushaf'lardan bu yana Mushaf yazımı ve basımı konularına temas edilecek, günümüzde karşılaşılan bazı estetik sorunlar ele alınacaktır.

Anahtar Kavramlar: Mushaf, Hat Sanatı, Hattat, Estetik, Matbû Mushaf.

THE HISTORY OF MUSHAF WRITING IN TERMS OF ISLAMIC CALLIGRAPHY ART

It will be attempted to evaluate the major developments of Quranic calligraphy from the revelation of Quran to present day in this article. In this context, significance loaded calligraphy of Quran in Turkish and Islamic history, precisions and difficulties in the calligraphy of Mushaf and calligraphers who have inscribed a great number of Mushafs in history. Manuscript of Mushaf analysis and criticism require specialists in different branches since debates on Quran recitation have important role in the spelling of Quran, at the same time, calligraphers, illuminators and bookbinders' artistic experiences exhibit. So it will be wise to study the present manuscripts of Mushaf from a broad prospect. of Mushaf's aesthetic conditions directly. In this article, we will emphasize to important topics during the studies about manuscript of Mushaf. Moreover, we will refer to the printed Mushafs encountered today since the first editions of Mushaf in Ottoman Times and some aesthetic problems.

Key Words: Mushaf, Islamic Calligraphy, Calligrapher, Aesthetics, Printed Mushaf.

1. Vahyin Yazılı Olarak Tesbiti

Kur'an-ı Kerim'in düzenli bir nüsha halinde iki kapak arasına alınması, bindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, O'nun hayatında yazılan Kur'an metinleri dağınık halde bulunuyordu. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken, yeni vahiylerin gelmesi veya bazı âyetleri nesheden âyetlerin nüzûlü ihtimal dahilindeydi. Ayrıca âyetler iniş sırasına göre değil; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in işaretine göre sureler içindeki yerlerine konmakta idi. (Altıkulaç, 2007: 30; Altıkulaç, 2010: 29).

İslâm'ın doğuşu sırasında bitişik Nabati yazıdan kaynaklanan, Enbari ve Hiri safhalarından sonra Dumetü'l-Cendel yoluyla Hicaz bölgesine geçen biri basit yuvarlak ve eğri çizgileriyle kâtibine göre farklılık arz eden "meşk", diğeri düzenli, geometrik, düz ve köşeli hatlarıyla "cezm" diye adlandırılan bu iki karakterde yazı biliniyordu. Kureyş kabilesinde bu yazıları bilenlerin sayısı on yedi civarındaydı. Söz konusu yazı sisteminde Arap dili fonetiğinde bulunan yirmi sekiz harfe karşılık on beş şekil vardı, on üç ses de bu işaretlerden biriyle yazılıyordu, fakat benzer şekildeki harfleri birbirinden ayıran nokta ve seslendirme işaretleri yoktu. Bu durumda mevcut alfabe ve imla ile Arap dilini, lehçe farklarıyla birlikte tespit etmek güçtü. O dönemlerde Araplar yazılı kültüre henüz geçmemişse de çok güçlü bir ezberleme yeteneğine sahiptiler. Vahyin kısa bir müddet, iki yazı türü ile yazıldığı, fakat daha sonra geometrik karakterli yazının Kur'an'a tahsis edildiği bilinmektedir. Bu yazının harf, kelime ve cümlelerinin tertip ve terkiibinde, aralık ve birleşmelerinde Hz. Ali'nin bazı kurallar ortaya koyduğu rivayet edilir. Ayrıca ashab-ı kiram da, Mushaf yazısını güzelleştirme yolunda çaba göstermiştir (Serin, 2008: 37-44).

İbnü'n-Nedim, Mekkî, Mâil ve Medenî yazılarının elif harfleriyle karakterize edildiğini kaydeder ve eliflerin sola meyilli alt ucunun sağa doğru kıvrık olduğunu belirtir. Bu yazı İslâmiyet'le beraber Mekkî, Medenî, Hicazî, daha sonra Basrî, Kufî gibi yeni terimler kazanmıştır (İbnü'n-Nedim: 9). Günümüzde, miladî VII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen mâil Mekkî yazı örneklerinde ise dik hatlar sağa meyilli, elif harfleri bitiş noktasında çengellidir.

Rasûl-i Ekrem zamanında kâtipler yazı malzemesi olarak safran ve gül suyu ile boyanmış, inceltilmiş deri, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kürek kemikleri, hurma ağacı yapraklarının orta damarı, ince beyaz taş, kırık seramik parçaları kullanıyordu. Sert malzeme üzerine madeni kalemle oymak suretiyle, diğer malzemeler üzerine de kamış kalem, hokka içinde siyah veya kahverengi mürekkeple yazıyorlardı. Hz. Peygamber dayanıklı ve kalıcı olması sebebiyle vahiylerin, önemli mektupların parşömen üzerine yazılmasını istiyordu. Çok pahalı olan Mısır papirüsü ve Hint beyaz ipeği de yazı malzemesi olarak biliniyordu (Serin, 2008: 43).

Kur'an'da, yazı malzemesiyle ilgili olarak; kalem, harir (ipek), dihan (deri), rakk-ı menşûr (ince deri), sicil (antlaşma), suhuf, kırtas, kitab ve midad (mürekkep) gibi kelimeler geçmektedir (Öztürk, 2005: 221).

2. Mushaf'ın Tedvin Edilmesi

Kur'an-ı Kerim sahifelerinin kitap haline getirilmiş şekline "Mushaf" denmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatında muhtelif malzemeler üzerine yazılmış olan Kur'an-ı Kerim, Hz. Ebubekr'in hilâfetinde (632-634) vahiy katiplerinden Zeyd b. Sabit tarafından bir araya getirilerek sahifeler halinde yazılmıştır. Hâfızlardan birçoğunun şehadeti ve muhtelif bölgelerdeki kıraat ihtilafları üzerine, Hz. Osman döneminde (644-656), Zeyd b. Sabit'in yazdığı "suhuf"tan bir Mushaf istinsah ettirildi. Daha sonra bu Mushaf, Zeyd b. Sabit, Abdurrahman b. Amr b. As, Abdullah b. Zübeyr, İbn Abbas ve Abdurrahman b. Hâris'e de istinsah ettirilerek Kûfe, Basra, Şam, Mekke, hattâ Yemen ve Bahreyn'e birer kâri ile birlikte gönderildi. Bir nüsha da Medine'de kaldı. Halife için yazılan nüshaya da "İmam Mushaf" denildi. Mekki ve Medeni diye adlandırılan hatlarla istinsah edilen bu nüshalar parşömen üzerine siyah mürekkeple yazılmıştı ve bunlarda nokta, hareke vb. unsurlar yoktu. Böylece, İslâmi devirde kitap haline getirilen ilk metin Kur'an-ı Kerim olmuş oldu. Bu tedvin hareketinin gayesi de Kur'an-ı Kerim'in bozulmadan tesbiti, muhafazası ve yayılması idi (Çetin, 1992: 16).

Fihrist (İbnü'n-Nedim), Sahih-i Buharî (İmam-ı Buharî) , İtkan (Suyûtî), Dâiretü'l Maârif (Ferid Vecdî), Tabakat (İbn Sa'd) gibi kaynaklarda, ilk Kur'an-ı Kerim yazan sahabeler arasında, yukarıda adı geçen sahabelere ilâveten başka isimler de zikredilmektedir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Sa'd b. Âbid, Muaz b. Cebel, Ubey b. Kâ'b, Ubeyd b. Muâviye, Abdullah b. Mes'ûd, Amr b. As (radiyallahü anhüm) bunlardandır (Keskioglu, 2010: 88-89).

Hz. Ebu Bekir devrinde cem'edilen Mushaf ve Hz. Osman'ın hilâfetinde Mushaf istinsah heyetince belirlenen imla kuralları esas alınarak çoğaltılan Mushaf parşömen üzerine siyah mürekkeple ve Medeni hatla irice yazıldı. Kur'an metninin dışında hiçbir işaret ilâve edilmedi. Özellikle Mushaf kitabeti için seçilmiş olan Medeni yazı düzenli, geometrik, ritmik, yatay ve dikey çizgilerin hâkim olduğu noktasız, harekesiz bir yazı türü idi.

Bugün Müslümanların elinde bulunan nüshalar, Hz. Osman Mushaflarından veya onlardan yazılanlardan istinsah edilmiştir. Hz. Osman'ın şehâdeti esnasında okuduğu iddia edilen bilhassa altı Mushaf, şu merkezlerde muhafaza edilmektedir: Taşkent Eski Eserler Müzesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi, Kahire el-Meşhedü'l-Hüseynî, Londra British Library, St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi.

3. Asr-ı Saâdet'ten Sonra Mushaf Kitabeti ve Hat Sanatı

Emeviler döneminde ilim ve sanat hayatı canlandı, bunun sonucunda Kur'an ve kitap istinsah, telif ve tercüme faaliyetleri hızla artmaya başladı. Mushaf yazan kâtipler çoğaldı. Mushaf yazanlar bütün emeklerini yazının güzelleşmesi uğrunda harcıyorlardı. Kâtiplerin tecrübeleri artınca satır düzeninde harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başladı. Yazı sanatı diğer İslâm sanatlarına göre daha erken ve süratli bir şekilde gelişme ve değişim göstererek İslâmi kimlik kazandı.

Emeviler döneminde Mushaf kitabesinde görülen önemli bir gelişme de Kur'an kıraatinde i'rab hatalarını, yanlışlıkları gidermek, Mushaf metninde her türlü bozulmayı önlemek, rahat ve doğru okumayı sağlamak amacıyla yapılan harekeleme ve noktalama çalışmalarıdır. Ebu'l-Esved ed-Düeli ile başlayan yuvarlak kırmızı renkli noktalarla harekeleme, Nasr b. Asım ve İbn Ya'mer ile benzer harf şekillerinin kalem kalınlığı kadar eğik çizgi şeklinde noktalama çalışmaları, Halil b. Ahmed ile de Arap yazı ve imlâ sistemi, okutma ve mühmel işaretleri bugünkü şeklini almıştır (Yılmaz, 2003: 50). M. Hamidullah, yazıda noktalama ve harekeleme işlemlerinin Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde başladığını, sahabe devrinde de geliştiğini belirtmektedir (Hamidullah, 1988: 95-102).

Abbasiler döneminde yetişen Dahhâk b. Aclan el-Kâtip, İshak b. Hammad, İbrahim es-Sicî gibi kâtipler mevzun hatlarda önemli yenilikler yaptı. Bu devirde Harun er-Reşid'in sarayında çalışan Mehdi ve Hoşnâm adlı kâtiplerle kûfî hattını hünerle yazan Ebu Hiri'nin adı Mushaf yazan sanatkârlar arasında geçer. Hat sanatında bir dönüm noktası olarak kabul edilen İbn Mukle ve kardeşi Ebu Abdullah Hasan b. Ali, mevzun hatları ayıklamaya tabi tutarak sınıflandırmış, harflerin hendesi ölçü ve kurallarını belirlemiş ve aklâm-ı sitte'nin doğuşuna zemin hazırlamışlardır. Abbasiler döneminde, kâtipler "neshî" diye bilinen hattı, Mushaf ve kitap istinsahında geliştirdiler. Neshî yazı daha sonra "reyhanî" ve "nesih" adlarıyla ikiye ayrılarak Mushaf yazımında öne çıkacaktır. IV. (X.) yüzyılda neshî yazı tamamen kûfî'nin yerini aldı. Mushaf kitabeti için en elverişli yazı olmasından dolayı en çok tercih edilen yazı olan nesih hattı için "hâdim-i Kitab-ı Kerim" ifadesinin kullanılmış olması gerçekten manidardır. (Müstakimzâde, 1928: 28) Zira, Osmanlı dönemine ait yaklaşık 1000 Mushaf'ın hemen hemen tamamı nesih hat-tyıdır (Serin, 2006: 252).

Hz. Osman Mushaflarının şeklini ve hattını muhafazaya son derece önem veren âlimler bulunduğu gibi, yazının bir sembolden ibaret olduğunu, asıl mesele- nin ise Kur'an-ı Kerim'i doğru okumayı sağlamak olduğunu söyleyen âlimler de vardı. Kur'an metnini muhafazada Müslümanların hassasiyetinden kaynaklanan bu ihtilâflar V. (XI.) yüzyıla kadar devam etti. Fakat zamanla hareke ve noktaların kaçınılmazlığı âlimler tarafından kabul edildi. Ayrıca sûrenin baş tarafına adını yazmak, âyetleri birbirinden ayıran işaretler koymak, Kur'an'ı cüzlere, hiziplere ayırarak bunlar için özel şekiller yapmak, Mushafı tezyin etmek hoş karşılanmaya başlandı. Aslında Mushaf kitabesinde kûfînin yerini neshî yazının alması resm-i Osmanî'ye muhalefet olmayıp hat sanatının tarihî seyri içinde gelişmesinin tabii bir neticesidir. Kûfî ve neshî yazısında harflerin öz ve cevherleri aynıdır, farklılık harflerin özel şekillerindedir. Böylece Hz. Osman'ın Mushaf kitabeti için koyduğu usûllere zaman içinde ilâveler olmuş, hat, kıraat, dil âlimleri ve kâtipler tarafından Kur'an hattının şekli, bazı İslâm ülkelerinde imlâsı ve tertibi geliştirilerek kurallara bağlanmış, bu konuda "ilmü resmi'l-mushaf" adıyla bir ilim tedvin edilmiş, yazı ve imlâda bu klasik formlara bağlı kalmak Mushaf kitabesinde esas alınmıştır. Kur'an kıraati icazetli bir hocadan öğrenildiği gibi Mushaf yazma âdabı da I. (VII.) asırdan itibaren sistemli bir öğrenimle üstattan talim edilegelmiştir (Serin, 2010: 5). İslâmiyet'i kabul eden toplumların Kur'an-ı Kerim'e verdikleri değere paralel ola-

rak hızla gelişen ve her geçen gün güzelleşen Arap yazısı, farklı milletlerin de katkılarıyla, bir kavmin yazısı olmaktan çıkıp İslâm yazısı halini almıştır (Yazır, 1981: 59).

4. İmlâ ve Kıraat İhtilaflarının Mushaf Kitabetine Yansıması

Mushaf-ı Şerif yazımında esas olan, herhangi fazlalık veya noksanlık olmaksızın, onun ağızdan çıkan sese ve söze uygun olmasıdır. Meselâ; kelimenin herhangi bir hecesi ağızdan med ile (uzatılarak) çıkıyorsa o heceyi kendi harekesi doğrultusunda uzatacak olan harflerden birinin (elif, vav, yâ) kendisinden sonra bulunması gerekir. Uzatılmadan seslendiriliyorsa da önünde bir med harfinin yer almaması gerekir. Ancak Hz. Osman Mushaflarında da bu kurala uymayan pek çok imla örneği vardır. Bunlardan bir kısmı, Hz. Osman'ın kâtipleri tarafından oluşturulan kurallarla, bir kısmı başka bazı gerekçelerle açıklanabilirse de bazılarını bir esasa dayandırmak zordur. Nitekim; ilk Mushafların yazıldığı bu dönemde Arap yazısı henüz gelişme sürecini tamamlamamıştır (Altıkulaç, 2007: 35-36).

Bilhassa İslâm öncesi Arap toplumunda sözlü kültür ve edebiyat çok daha ağır basmaktaydı. Kur'an-ı Kerim'in nâzil olmaya başlamasının hemen akabinde, yazının imlâ ve estetik kaideleri itibarıyla kısa bir müddet içerisinde cemiyette yerleşmiş olması mümkün değildi. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in tedvini ve Mushaf şekline getirilmesi çalışmalarından önce sahabenin hat ve kitabetteki bilgi ve maharetlerinin kusursuz olduğunu düşünmek doğru değildir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in teğviki, sahabenin de üstün gayretleri neticesinde yazı hızla gelişmiştir. Bu gelişme safhasında ise birtakım aksaklıkların, müşkillerin tamamen giderilememiş olması normaldir (Çetin, 1992: 16).

Mushaf kitabeti bakımından son derece önemli bir mesele olan ve “yedi kıraat” olarak da bilinen mütevâtir kıraatlar şunlardır: İbn Kesîr (Mekke), Nafi' (Medine), İbn Âmir (Şam), Ebu Amr (Basra), Hamza (Kûfe), Kisaî (Kûfe) ve Âsım (Kûfe). Bunlar içinde senetçe en sahih olanları Nafi' ve Âsım kıraatlarıdır. Mütevâtir kıraatlarda *resm-i hat* (Hz. Osman Mushaflarına uygunluk), *Arabîyyet* (Arapça kaidelerine uygunluk) ve *senedi sahih olmak* gibi üç önemli şart vardır (Keskiöglü, 2010: 158-159). Mushaf kitabetindeki, bilhassa bazı kelimelerin yazımındaki ihtilaflar kıraat farklılıklarıyla ilişkilidir. Mushaf yazacak olan hattatın bu husustaki hassasiyetleri göz önünde tutması ve imlâ itibarıyla tutarlı bir yol izlemesi gerekir. Bugün İslâm dünyasında, Âsım kıraatı üzerine yazılmış Mushaflar çok yaygındır. Ancak Sudan'da Ebu Amr, Mısır'ın bir kısmı ile Kuzey Afrika'da Verş rivâyeti esas alınarak Mushaflar basılmaktadır (Serin, 2006: 252).

5. Yazma Mushafların Genel Özellikleri

Yazma Mushaflar, ebadlarına göre değişik isimler alır. En büyük ebadlı Mushaflara “cami (rahle) boy”, bunların yarısı kadar olanlarına “kebirî kıt'a Mushaf”, bunların yarısı kadar olanlarına “vezirî kıt'a Mushaf, bunların yarısı kadar olanlarına rubu'(1/4) kıt'a Mushaf”, bunların yarısı kadar olanlarına da “sümün (1/8) kıt'a Mushaf adı verilir. Bir de sancak Mushafları vardır ki, sancak üstüne takılmak için yazılan ve altıgen, sekizgen şeklindeki çok küçük Mushaflardır. Sancak Mushafı haricindeki Osmanlı Mushaflarında sahife düzeni daima dikine dik-

dörtgen şeklindedir. En-boy nispeti ise genellikle 4/7 ölçüsünü muhafaza eder. Bununla birlikte, yazı sahasının yüksekliği, genellikle Mushaf sahifesinin eni kadardır (Derman, 2002: 22).

Mushafın normal bir sahifesinde kaç satır olduğu hususu da önemlidir. Herhangi bir sahife, süre başı ile bölünmemişse satır adedi genellikle tek sayılı (11, 13, 15, 17 gibi) olmuştur. Bununla birlikte nâdiren çift sayılı (8,12 gibi) satır düzeneyle yazılmış Mushaf lar da mevcuttur. Mushaf ların yazı sahası kitabın sırtına yakın gelmek üzere, diğer üç tarafı –ilâhi metni dış tesirlerden korumak için- daha geniş bırakılır (Derman, 2010: 15).

Kur'an-ı Kerim hıfzına çalışanlara kolaylık sağlamak için, âyetlerin sahife sonlarına denk gelecek kelimelerini göz önünde bulundurarak yazılmış olan 15 satırlı "sahife tutar" Mushaf lar da vardır ki bunlara "âyet-berkenar" denilir. Bu tarzda yazılmış ilk Mushaf ın ne zaman tanzim edildiği bilinmemekle birlikte çok eski olmadığı söylenebilir. Meselâ; Hâfız Osman zamanında (1642-1698) böyle Mushaf lar henüz yoktur. Âyet-berkenarlı Mushaf yazma hususunda en çok tanınan Osmanlı hattatı Hasan Rıza Efendi (1849-1920)'dir (Derman, 1970: 14).

Kur'an-ı Kerim'in tamamı 30 cüz, her cüz 20'şer sahife, her sahife de ortalama 15 satır olduğu için, bir Mushaf ın baştan sona itina ile yazılması çok uzun zaman alır. Bu müddet zarfında tabîi olarak hattatın yazısı da gelişir. Dolayısıyla hattatın mushaf ı yazmaya başladığı sahifelerle tamamladığı sahifeler arasında estetik bir fark tezahür eder. Bu, bilhassa ilk defa Mushaf yazacak olanlar için kaçınılması zor bir durumdur. İşte, Kur'an-ı Kerim'in baş tarafı ile son kısmı arasındaki farkın bariz olmaması ve baş tarafının daha güzel olması için hattatlar genellikle 10. cüzden itibaren yazmaya başlayarak Kur'an-ı Kerim'in sonuna kadar yazarlar ve son olarak da ilk 10 cüzü yazarlar. Böylelikle Mushaf ın baş tarafı daha müttekâmil bir hat ile yazılmış olur ve okuyana şevk verir; henüz yazı kıvama gelmeden yazılan 10. cüzden sonraki kısımlar ise azalarak kaybolur (Derman, 1970: 14). Bununla birlikte, bu mübarek teşebbüsün akamete uğramaması ve muvaffakiyetle neticelenmesi niyetiyle, teberrüken Fetih Sûresi ile Mushaf kitabetine başlayan hattatlar da vardır (Kutlu, 2010). Hattatlar, yazdıktan sonra hata tespit ettikleri veya beğenmedikleri bir sahife olursa onu yeniden yazarlar. Çıkartılan ve "muhrec" denilen sahifeleri de bilahare müzehhipler tezhiplererek değerlendirirler.

Yazma Mushaf ların her sahifesine tek tek satır çizgisi çekmek yerine, hattatlar *mistar* kullanarak zaman kazanmış olurlar. Baskı için Mushaf yazan bazı hattatlar ise, harf yüksekliklerini ve hareke sınırlarını belirlemek amacıyla, her satır için dört çizgi çekerek ve kolaylık sağlaması için satırları numaralandırarak Mushaf sahifelerini yazarlar (Fotoğraf 4).

Yazma Mushaf ların çoğunda mücellit ve müzehhip isimleri maalesef yoktur. Bazı Mushaf ların cildine ve mahfazasına inci, elmas, yakut, zümrüt, fîruze gibi çok kıymetli taşlarla kakma yapılmış olduğu (İstanbul Üniversitesi NEK-A.6543) ve gözalcı bir sanat şaheseri ortaya konulduğu halde hiçbir sanatkâr imzasına rastlanamamış olması üzücüdür. Klasik Osmanlı döneminde müzehhip imzalarına genel olarak rastlanamayışı, tezhiplerin nakkaşhanede çoğu zaman

ekip çalışmasıyla yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bazı Mushaflarda hattat imzası ve/veya yazılış tarihine rastlamak da mümkün değildir.

Mushafların ilâhi metin kısmı büyük çoğunlukla *nesih* hattı ile yazılmışken, kebbe ve dua kısmı (Fotoğraf 2), sûre başları, cüz, hizib, secde, aşere yazıları *rikâ'* hattı ile yazılmıştır. Bununla birlikte, ta'lik hattıyla yazılmış Mushaflar da mevcuttur (Fotoğraf 3). Mushaf ciltlerinin sertâbında genellikle sülüs hattıyla "Lâ yemessühû ille'l-mutahharûn (Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir)" âyeti (Vâkı'a: 79) veya Vâkı'a Sûresi'nin 77-79. âyetleri yazılmıştır.

6. Osmanlı Dönemine Ait Muhtelif Yazma Mushaflardaki Tanzim ve Tasarım Farklılıkları

Yukarıda zikredilen ve âyet-berkenar olan Mushaflardan başka, standart dışı Mushaflar da vardır ki, bunların kendilerine mahsus bazı yazı hususiyetleri vardır. Meselâ, Hüseyin b. Mehmed Sivasî tarafından yazılmış bir Mushafta, kısa sûreler dışındaki bütün sûrelerde Besmele'ler, yani sûre başları sahifenin baş tarafına denk gelecek şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca, her bir sahife âyetin sonu ile (yani durak ile) bitmiş, yine her bir sahifeye yeni bir âyetle başlanmıştır (Derman, 2010: 100-103). Mehmed b. Ebûbekir (ö. 1726) tarafından yazılan bir Mushafın ise her bir sahifesi ortalama 31 satır olup Mushafın tamamı 65 varaktan ibarettir (Derman, 2010: 202-205).

Sıradışı kitabet örneklerinden bir diğeri; Mir Ömer b. Nasuh Paşa tarafından yazılan tecvidli Mushaftır (Fotoğraf 5). Bu Mushafta, satır araları normalden biraz genişçe tutulmuş ve ilgili kelimelerin altına surh mürekkeple tecvid kaideleri (medd-i munfasıl, medd-i muttasıl, ızhar, ihfâ, idğam-ı bilâ ğunne vb.) yazılmıştır (Derman 2010: 105).

Bazılarında âyetlerin kelime kelime Türkçe meâlleri (Fotoğraf 6) verilmiştir (İ.Ü. NEK-T.9359). Bazılarının haşiye kısmına âyetlerin kısa tefsirleri dahi yazılmıştır (TSMK-EH 141). Farsça ve Türkçe meâli verilen ilk Mushaf örnekleri Sâ-mânî'lerden Mansur b. Nuh döneminde (961-977) yazılmıştır (Esin, 1984: 3). Türk toplumlarında Türkçe meâli bulunan en eski Mushafların dilinin Batı Türkistan (Argu İli) lehçesinde olduğu, Z. Velidi Togan tarafından tespit edilmiştir (Togan, 1971: 17-24).

Bazı Mushafların tam yarısına denk gelen sahifesine, sülüs hattıyla "nısfü'l-Kur'an" yazılmıştır (Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih 14).

Yukarıda zikredilen Karahisarî Mushafı'nda olduğu gibi, muhtelif yazı nevelerinin (muhakkak, sülüs, tevkî', nesih) birarada görüldüğü ve farklı sahife kompozisyonlarına sahip başka Mushaflar da mevcuttur (Günüş, 1999: 53-54).

Kalabalık bir topluluk tarafından (cenaze, hatm-i şerif vb. merasimlerde) aynı anda okunma imkânı sunması için 30 ayrı cüz halinde yazılmış olan Mushaflar da mevcuttur (Sakıp Sabancı Müzesi-352; Mevlâna Müzesi-3587-88).

Ferağ kaydında, secîli ve son derece edebî dua metinleri yazılmış olan Mushaflar da mevcuttur (Fotoğraf 7). Meselâ, Hâfız Mehmed b. İbrahim tarafından yazılan Mushafın (TSMK-EH 140): ferağ kaydında (Derman, 2010: 196-197)

“nûn” harfiyle sona eren kelimelerin (Kur’an, Rahman, Mennân, Osman, ihsan, iman vb.) meydana getirdiği mûsîkîden istifade edilmiştir.

Birtakım Mushaflar, önceden önemli bir hattatın yazdığı güzel bir Mushaf aynen taklit edilerek istinsah edilmiş iken bazı Mushaflarda, onu yazan hattata mahsus yeni bir terkip sözkonusudur.

Esmâü'l-Hüsna’dan olan isimler ve Allah lâfzı ile aynı ma’naya kullanılan zamirlerin alt alta denk getirilerek yazıldığı ve “tevâfuklu Kur’an-ı Kerim” ismiyle vasıflandırılan Mushafların ilk örneği İstanbul’da 1974 yılında basılmıştır. Ancak Kur’an-ı Kerim’i bu şekilde tevâfuklu yazmanın hattatlar tarafından yapılan bir zorlama olduğunu kabul edenler bu meseleye ihtiyatlı yaklaşmışlardır (Maşalı, 2006: 246).

Yazma Mushafları tetkik ve tahlil ederken, yukarıda zikredilen hususlar dikkate alınmalıdır. Ayrıca, Mushafın bulunduğu yer (müze, kütüphane, özel koleksiyon), Mushafın yazılış tarihi, hat çeşidi, hattatı, müzehhibi, mücellidi, varak sayısı, ebadı, yazı sahasının ebadı, satır sayısı gibi bilgiler verilmelidir. Bunların yanında, yazının, tezhibin ve cildin estetik değeri, kâğıt ve mürekkep özellikleri, kalem kalınlığı ve Mushafın kondisyonu gibi konulara da temas edilmelidir.

7. Çok Sayıda Mushaf Yazmış Olan Hattatlar

Kur’an-ı Kerim yazmak, her hattatın en büyük idealidir. Çünkü İslâm yazısının bir sanat haline dönüşmesi, Yüce Kitab’a atfedilen müstesnâ kıymete dayanır. Bununla birlikte, Kur’an’ın rastgele ya da acemice yazılmaması icap ettiği için, hattatların pek çoğu, bu büyük hayali gerçekleştirmek için yazılarının olgunlaşmasını beklemişlerdir. Bu yüzden, herhangi bir Mushaf hattatının ustalığı, ne kadar Mushaf yazdığından ziyade nasıl yazdığı ile ölçülür. Ancak, tarihî seyir içinde, büyük hattatlar arasında çok sayıda Mushaf yazmış olanlarına da sadece bir tane yazmış olanlarına da rastlamak mümkündür. Hattâ, hiç Kur’an-ı Kerim yazmamış hattatlar da elbette vardır. Yine, yazı estetiği cihetiyle, hattat sıfatıyla vasıflandırılması doğru olmayan ve sadece kâtiplik seviyesinde olup çok sayıda Mushaf yazmış olan müstensihler de mevcuttur.

Hattatın ne kadar velûd bir sanatkâr olduğu hususunda, hayatı boyunca ortaya koyduğu diğer eserler de önemli birer kıstastır. Meselâ, Kebecizade Mehmed Vasfi Efendi (ö. 1831), 20 mushaftan başka, 150’ye yakın delâilü’l-hayrat ve En’am-ı şerif, 500’e yakın hilye-i saâdet, 230 kadar murakka, 3000 civarında kıt’a yazmıştır.

Diğer hattatlara nisbetle çok az sayıda Kur’an-ı Kerim yazmış olan Ahmed Karahisarî (ö. 1556)’nin meşhur Mushafı ise başlı başına bir sanat şaheseridir. Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dâiresi’nde (No: 5) mahfûz olan sözkonusu Mushaf, XVI. yüzyılda Kanuni sultan Süleyman döneminde Ahmed Karahisarî’ye yazdırılmış (eksik kalan kısımları muhtemelen, talebesi Hasan Çelebi tarafından tamamlanmış) ve ehl-i hıref teşkilatı müzehhiplerine tezhiptirilmiş olan 61,5x 42,5 cm ebadındaki muhteşem eserdir. Her sahifesinde farklı bir hat ve tezhip tasarımının sözkonusu olduğu bu Mushaf-ı Şerif, muhakkak, reyhanî, sülüs, nesih ve tevki’ hatlarıyla yazılmıştır. Osmanlı’nın klasik dönemindeki yazı ve tezhip

anlayışını, çok zengin tasarım örnekleri sunarak aksettirmesi hasebiyle de sanat tarihi bakımından ayrı bir öneme sahiptir (Fotoğraf 1).

Hangi hattatın kaç Mushaf yazmış olduğunun tespiti bazen nispeten kolaydır. Meselâ Büyük Derviş Ali (ö. 1673), yazdığı Mushafın kaçınıcı olduğunu son kısımda belirtmiştir. Dünyanın çeşitli müze ve kütüphanelerinde, ayrıca özel koleksiyonlarda yer alan çok sayıdaki yazma Mushafın yanısıra yangın vb. sebeplerle zayi olanlar da düşünülürse, bütün hattatların tam olarak kaç adet Mushaf yazdığının tesbiti zordur. Ancak bugüne kadarki araştırmacıların tespit ettiklerine göre (Alparslan, 1992: muhtelif sayfalar; Derman, 2010: muh.sf., İnal 1955: muh.sf.; Rado, ts.: muh.sf.; Serin, 2006: 253; Ünver, 1967: 85-91), belli başlı hattatların yazmış oldukları Mushafın adetleri şu şekildedir:

İbn Mukle (750-1258): Çok sayıda Mushaf yazmıştır.

İbn Bevvab (ö. 1022): 64 adet

Yâkut el-Musta'sımî (ö. 1298): 1000(?) adet

Şeyh Hamdullah(ö. 1520): 47 adet

Ahmed Karahisarî (ö.1556): 2 veya 3(?) adet

Büyük Derviş Ali (ö. 1673): 63 veya 50(?) adet

Ramazan b. İsmail (ö. 1680): 400 adet

Ali Karî b. Mehmed (XVII. yüzyıl) : Yılda 1 Mushaf yazmıştır.

Suyolcuzâde Mustafa Eyyubî (1619?-1686): 50'den fazla

Abdurrahman Abdi Çelebi (ö. 1686): 40 adet

Ömer b. İsmail (ö. 1686): 10 adet

Hocazade Mehmed Enverî (XVII. yüzyıl): 40 adet

Hâfız Osman(1642-1698): 25 adet

Ağakapılı İsmail b. Ali (ö. 1706): 40'tan fazla

Arapzade Mehmed b. Ömer (ö. 1715): 1000(?) adet

Hâfız Mustafa (XVIII. yüzyıl) : 50 adet

Hâfız Mehmed b. İbrahim (XVIII. yüzyıl): 41'den fazla

Çinicizade Abdurrahman Efendi (ö. 1725): 100 adet

Mehmed b. Mahmud Üsküdarî (ö. 1726?): 50'den fazla

Mısır Kadısı Ahmed (ö. 1728): 20 adet

Mehmed b. Ebubekir (ö. 1726): 131'den fazla

Sultan III. Ahmed (1703-1730): 4 adet

Yedikuleli Seyyid Abdullah (1670-1731): 28'den fazla

İbrahim Tahir (ö. 1753): 60 adet

Eğrikapılı Mehmed Rasim (1688-1756): 60'tan fazla

İsmail b. Ahmed (XVIII. yüzyıl): 18 adet

Feyzullah b. Sun'ullah (ö. 1767): 195 adet

Seyyid Mehmed b. Ahmed (ö. 1767): 500 adet

Akmolla Ömer (ö. 1777): 100 adet

Mustafa b. Ebu Bekr (ö. 1787): 40 adet

Kunduracı Ahmed (XVIII. yüzyıl): 20 adet

- İsmail Zühdi (ö. 1806): 40 civarı
 Kebecizade Mehmed Vasfi Efendi (ö. 1831) : 20 adet
 Ahmed Nailî (ö. 1814): 121'den fazla
 Çemşîr Hâfız Salih Üsküdarî (ö. 1821): 227 veya 454(ç) Adet
 Sultan II. Mahmud (1785-1839): 2 adet
 Süleyman Vehbi (ö. 1843): 4 adet
 Hakkâkzâde Mustafa Hilmi (ö. 1851): 200 adet
 Mehmed Raşid (ö. 1875): 37 adet
 Kadiasker Mustafa İzzet (1801-1876): 11 veya 15(ç) adet
 Ali Nailî (XIX. yüzyıl): 57 adet
 Salih Nailî (1824-1876): 30 civarı
 Mehmed Raşid (ö. 1879'dan sonra): 37 adet
 Mehmed Şevkî (1829-1887): 25 adet
 Kayışzade Hâfız Osman Nuri Burdurî (1834ç-1894): 107 adet
 Yahya Hilmi (1833-1907): 25 adet
 Hâfız Mustafa Tevfik (ö. 1917): 306 adet
 Hasan Rıza (1849-1920): 19 adet
 Mehmed İlmî (1839-1924): (27 yaşına kadar) 6 adet
 Rıfâî Aziz Aktuğ (1872-1934): 12 veya 15(ç) adet
 Reisü'l-Hattatîn Kâmil Akdik (1861-1941): 1'den fazla
 Hâmid Aytaç (1891-1982): 2 adet

8. Matbu Mushaflar

XV. yüzyılın ortalarında Gutenberg tarafından icat edildiği genel olarak benimsenmişse de matbaanın icadının hangi tarihlere kadar uzandığı, ayrıca ilk matbu eserin hangi kitap olduğu meselesi tartışmalıdır (Gündüz, 1978: 335 vd.).

Sultan III. Murad, yabancı ülkelerde basılan Arapça kitapların Osmanlı topraklarında serbestçe satılması için 1587 yılında ferman vermiştir. Osmanlı'da matbaa ise, Sultan III. Ahmed zamanında, Lâle Devri Veziri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında İbrahim Müteferrika tarafından 1727 yılında tesis edilmiştir. Matbaanın gerekliliği hususunda Sadrazam'a arz edilen raporda özetle şu gerekçeler sıralanmıştır:

Kitabın ucuzlaması ve kolayca çoğaltılması ile ilmin hem avam hem havas, yani geniş kitleler arasında yayılmasına yardımcı olması,

Matbu harfler standart olacağı için okuma kolaylığı,

Kitaplara konacak fihristlerle, aranan konunun çabucak bulunabilmesi,

Dinî eserlerin her tarafa yayılması sonucunda, İslâm ile müşerref olacak mühtedilerin artması ihtimali,

Kârli bir iş olduğu için, batıların bilgi yanlışlıklarına aldırmaksızın ve bozuk Mağribi yazılarla bastıkları bazı Arapça, Farsça ve Türkçe eserleri, İslâm topraklarında yayma tehlikesi (Gündüz, 1978: 342).

Osmanlı'da matbaanın tesisinden sonra ilk olarak Vankulu Lügatı 1729'da basılmıştır. Bu hususta fetva gerektiği için, kitap basmanın caiz olduğuna dair ilk

fetvayı, 57. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi vermiştir. Fetvayı ilk verenin 51. Şeyhülislâm Ebezâde Abdullah Efendi (ö. 1714) olduğunu ileri süren kaynaklar olsa da (Keskiöglü, 2010: 145), Ebezâde'nin ölüm tarihi dikkate alındığında, bu fetvayı ilk veren kişinin, 1717-1730 yılları arasında şeyhülislâmlık yapmış olan Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1743) olduğunu benimseyen (Gündüz, 1978: 343) görüşün daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

Patrona Halil İhtilalinden sonra matbaacılık biraz duraklamış; 1784 yılında Sultan I. Abdülhamid'in hatt-ı humayunu ile, matbaacılığın ihyası ve yaygınlaştırılması emredilmiştir (Keskiöglü, 2010: 144-145).

Mushaf ve dini eser basımı hususlarında Osmanlı'nın geç kalmış gibi gözükmesini, ilme ve fenne karşı bağnazca yaklaşıma bağlamak insaftan uzak olacaktır. Bilhassa Mushaf-ı Şerif gibi yüce bir kitabın hattat tarafından, yani usta bir sanatkâr eliyle yazılması geleneği, bu ilahi metne verilen itibarın, ona duyulan saygının tezahürüydü. İlâhi metnin matbaa aracılığıyla tab'ettirilmesi hem onun kutsiyetini hafife alma, hem de bazı taassup ehli tarafından günah olarak algılanıyordu. Ayrıca, sadece Mushaf ve dini eser istinsah ederek geçimini temin eden binlerce hattat ve müstensih vardı. XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da Yine, tezhip, cilt, aharlı kâğıt imali, mürekkep yapımı, divitçilik gibi yan sanat ve zenaat kollarından nafakasını kazanan pek çok insan vardı. Bunca sanat ehlinin bir anda işsiz kalmaları toplumun huzuru ve ekonomik refahı açısından tehlikeli bir durum arz edebilirdi. Adı geçen sanat ve meslekler ile meşgul olanların bağlı buldukları loncalar, haklı olarak matbaanın intişarını istemiyorlardı. Zira, XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bu alanlarda çalışan 90 bin sanat ve meslek erbabının bulunduğu, Luigi Ferdinando Marsigli'nin bir eserinde belirtilmektedir (Gündüz, 1978: 339-340). Bu yüzden, Osmanlı'da Mushaf tab'ının geç benimsenmiş olmasını sözkonusu sosyal ve kültürel sebepler çerçevesinde değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Mushaf ilk olarak 1694 yılında Hamburg'da bastırılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in tab'ı meselesi Osmanlı'da tartışılırken Fransa'da da Hâfız Osman hattıyla yazılmış olan bir Mushaf-ı Şerif bastırılmıştır. Yazıları lâyıkıyla çıkmayan bu matbu nüshalardan birçoğu İstanbul'a getirilerek satışa çıkarılmıştır.

Osmanlı'da ilk basılan Mushafın hattatı ve basım tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu ihtilaf muhtemelen, resmi izin olmaksızın basılan Mushaf ile resmi olarak basılan Mushafın tarihleri arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bazı kaynaklar, resmi izinle basılan Mushafı kasederek Şekerzade Mehmed Efendi (ö. 1753) hattıyla yazılmış olan Kur'an-ı Kerim'in, 1874 yılında Osmanlı'da ilk basılan Mushaf olduğunu kaydetmişlerdir (Derman, 2002: 202; Serin, 2003: 145). Bazı kaynaklarda ise, bu tarih 1871 olarak geçmektedir (Keskiöglü, 1967: 121-139; Keskiöglü 2010: 146-147). Ancak, 1871 yılında İstanbul'da basılan ilk Mushaf, M. Serin'e göre, Hâfız Osman'ın Ali el-Karî imlâsına uygun olarak yazdığı Mushaftır (Serin, 2010: 6; Serin, 2006: 251). U. Derman, resmî izin olmaksızın Şiğhane'de bir gayrimüslim tarafından Mushaf-ı Şerif'in basıldığını Süheyl Ünver'den şifâhen nakletmektedir.

Netice itibarıyla; Meclis-i Vükelâ'da gerekli müzakereler yapılarak Matbaa-i Âmir'e'de resmî olarak basılmasına karar verilen Mushaf, Şekerzâde Mehmed Efendi'nin Şeyh Hamdullah Mushafını taklîden Medine-i Münevvere'de yazdığı Mushaf-ı Şerif'tir ve matbaanın icadından yaklaşık 450 yıl, Osmanlı'ya matbaanın getirilmesinden ise yaklaşık 150 yıl geçtikten sonra *-resmî olarak-* ilk kez 1874'te İstanbul'da bastırılabilmiştir.

İlk matbû Mushaflardan bu yana muhtelif hattatların yazdığı pek çok Mushaf basılmıştır. Hz. Osman'a nisbet edilen bazı Mushaflardan (TSMK ve TİEM nüshaları gibi) başka, Şeyh Hamdullah, Ahmed Karahisarî, Hâfız Osman (Fotoğraf 15-18), Kayışzade Hâfız Osman Nuri, Kadıasker Mustafa İzzet Efendi, Şevkî Efendi talebesi olan ve bazı kaynaklarda sehven Pazarcıklı olduğu yazılan (Özçay, 2011) Kızanlıklılı Hulusi Efendi, Hasan Rıza, Hâmid Aytaç (Fotoğraf 19) gibi önemli hattatların yazdıkları Mushaflar tıpkı basım halinde veya muhtelif ebatlarda basılmıştır. Ayrıca son yıllarda, Mehmed Özçay (Fotoğraf 9, 20), Hüseyin Kutlu (Fotoğraf 8, 10, 14), Fahrettin Bilgiç (Fotoğraf 21), Re'fet Kavukçu, Muhsin Demirel, M. Arif Vural gibi yaşayan hattatların yazdıkları Mushaf-ı Şerifler de mevcuttur.

SONUÇ

Geçmişte, hattatların bir kısmı nerdeyse bütün mesâilerini Mushaf kitabetiyle geçirmişlerdir. Levha, kıt'a, murakka' gibi eserler ortaya çıkartmaktan ziyade Mushaf-ı Şerif kitabetiyle meşgul olmalarının muhtemel en büyük sebebi matbaanın olmayışıdır. Her Müslümanın evinde en az bir Kur'an-ı Kerim bulundurma ihtiyacı, bununla birlikte, maddi imkanı yerinde olan zevk sahibi kimselerin, sanatlı bir Mushaf edinme gayretleri neticesinde pek çok hattat daima Mushaf kitabetiyle iştigal etmiştir. XVIII. yüzyıldan sonra matbaanın Osmanlı'da yayılmaya başlamasıyla, Mushafların istinsahı hem kolaylaşmış hem de bir Mushaf temin etme maliyeti azalmıştır.

Tamamıyla sanat eseri sayılabilecek olan bir Mushaf-ı Şerif'in, öncelikle iyi bir hattata yazdırılması, ardından iyi bir müzehhibe zahriye sahifesi (Fotoğraf 8-9) ve serlevha (Fotoğraf 10) tezhiplerinin, sûre başları ile ayet durakları, hâtime sahifesi tezhiplerinin yaptırılması, sahife cetvellerinin çekilmesi, hizib, secde, aşere, cüz gülleri (Fotoğraf 11-13) ve hatime sahifesi (Fotoğraf 14) tezhiplerinin yaptırılması, son olarak da yine ehil bir mücellide kaliteli ve estetik bir şekilde ciltlettilmesi (teclit) gerçekten her insanın kudret yetiremeyeceği derecede pahalı ve herkese nasip olmayacak kadar müstesnâ bir neşve-i ibadettir.

El yazması bir Mushafa sahip olmak kadar, sözkonusu Mushafın kitabetinde, tezhibinde veya teclidinde emeği bulunmak da yine her sanatkara nasip olmamış bir şeref ve imtiyazdır. Zira hattatlar Mushaf-ı Şerif yazmış olmakla, müzehhipler tezyin etmiş olmakla, mücellitler ise bu kutsal kitabın en güzel şekilde muhafazası için alın teri dökmüş olmakla müftehirdirler.

On dört asır boyunca tekâmül seyrinde fasılasız ilerleyen hat estetiği, ilâhi vahyin bereketiyle ve binlerce hattatın göz terazisinden geçerek bugünkü harikulade zarafete kavuştuğu halde, günümüzde ihdas edilen, estetikten yoksun ve

kökü olmayan yazı örnekleriyle veya bilgisayar teknolojisiyle yazılmış Kur'an-ı Kerim'ler de maalesef çok sayıda neşredilmektedir. Kitab-ı Kur'an'ın manevi değeriyle muvazenet arz etmeyen bu gibi teşebbüsler, maddi menfaatler uğruna, "daha okunaklı" denilerek pazarlanmakta ve geniş kitleler de ne yazık ki buna inanmaktadır. Halbuki yüzyıllardır hattatlar, Kur'an âyetlerini daha güzel yazmak yolunda ilerleyerek ömürlerini vermektedirler. Köklü bir mazisi olan klasik meşuk eğitiminden geçmiş olan hiçbir hattatın maksadı, Kur'an-ı Kerim'i okunaksız yazmak olmamış; bilakis her bir Mushaf hattatı diğerlerinden daha iyi yazmak için çaba sarfetmiştir.

Günümüzde her ne kadar, maliyeti düşürüp kârı arttırmayı hedefleyen ticarî kaygılar sebebiyle veya hoş karşılanmayacak türden bir iyiniyete dayanarak asıldan uzaklaşan kitabet teşebbüsleri sözkonusu olsa da, Kur'an-ı Kerim'i ebediyyen muhafaza edecek olan ilâhi irade, elbette onun yazısını da korumuştur ve koruyacaktır. Her hattatın nihaî gayesi olan Mushaf-ı Şerif yazma ideali de nesilden nesle taşınmaya devam edecektir.

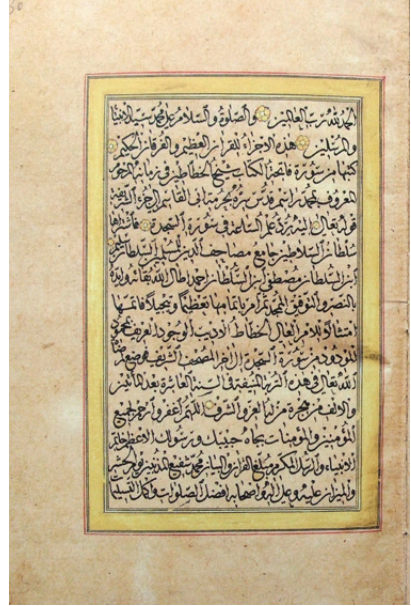
KAYNAKÇA

- Altıkulaç, 2007: Tayyar Altıkulaç, *Hız Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif*, İstanbul.
- Altıkulaç, 2010: Tayyar Altıkulaç, "Günümüze Ulaşan En Eski Mushaf Nüshaları", 1400. Yılında Kur'an-ı Kerim-ı Kerim, İstanbul, s. 28-37.
- Alparslan, 1992: Ali Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları*, Ankara.
- Bayat, 2003: Ali Haydar Bayat, *Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası*, İstanbul.
- Çetin, 1992: Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi (Yakut Devrinin Sonuna Kadar)", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul, s. 14-32.
- Derman, 1970: M. Uğur Derman, "Yazma Kur'an-ı Kerimler Nasıl Hazırlanırdı?", *Hayat Tarih*, Sayı: 7, s. 12-15.
- Derman, 2002: M. Uğur Derman, *Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonundan Seçmeler*, İstanbul.
- Derman, 2010: M. Uğur Derman, *Doksandokuz İstanbul Mushafı*, İstanbul.
- Esin, 1984: Emel Esin, "Mushaf Hattatlığı ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalara Dair", *İslâm Tevkipleri Enstitüsü Dergisi*, VIII/4, İstanbul, s. 1-4.
- Gündüz, 1978: Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 12, Ankara, s. 335-350.
- Günüç, 1999: Fevzi Günüç, "Ahmed b. Abdullah-i Hicâzî ve Mevlâna Müzesi'ndeki Kur'an-ı Kerim'i", *Vakıf ve Kültür*, Yıl: 2, Cilt: II, Sayı: 5, s. 52-55.
- Hamidullah, 1988: Muhammed Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (s.a.v.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", *İslâmi Araştırmalar*, Cilt: II, Sayı: 7, s. 95-102.
- İbnü'n-Nedîm: *el-Fihrist*, Beyrut, ts.
- İnal 1955: İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul.
- Keskiöğlü, 1967: Osman Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul.
- Keskiöğlü, 2010: *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara.
- Kutlu, 2010: Hüseyin Kutlu'dan naklen.
- Maşalı, 2006: M. Emin Maşalı, "Mushaf", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul, s. 242-254.
- Müstakimzâde, 1928: Müstakimzâde S. Sadeddin, *Tuhfe-i Hattâtin*, İstanbul.
- Özçay, 2011: Mehmed Özçay'dan naklen.

- Öztürk, 2005: Hayrettin Öztürk, “Hz. Peygamber (a.s.) Döneminde Kur’an Âyetlerinin ve Sûrelerinin Tesbit ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme”, *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20-21, s. 213-235.
- Rado, ts.: Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul.
- Serin, 2006: Muhittin Serin, “Mushaf”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul, s. 242-254.
- Serin, 2008: Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul.
- Serin, 2010: Muhittin Serin, “Değişmez Güzel Kur’an ve İslâm Sanatları”, *Diyanet Avrupa Aylık Dergi Eki*, Nisan 2010, Sayı: 132, s. 1-6.
- Togan, 1971: Z. Velidi Togan, *Kur’an ve Türkler*, İstanbul.
- Ünver, 1967: A. Süheyl Ünver, “Çok Sayıda Kur’an-ı Kerim Yazan Hattatlarımıza Dair”, *Diyanet Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 4-5, Nisan-Mayıs 1967, s. 85-91.
- Yazır, 1981: M. Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Cilt: I-II, Ankara.
- Yılmaz, 2003: Abdülkadir Yılmaz, “Hat Sanatında Hareke ve Noktalamanın Tarihî Seyri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum, s. 43-80.

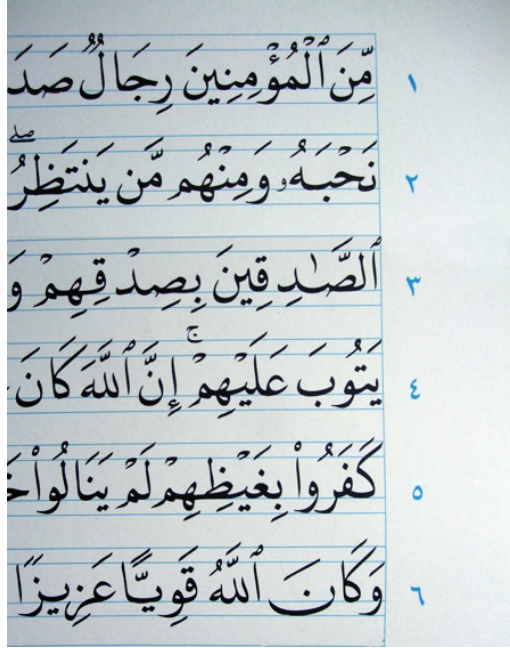
Fotograf 1 (Derman, 2010)

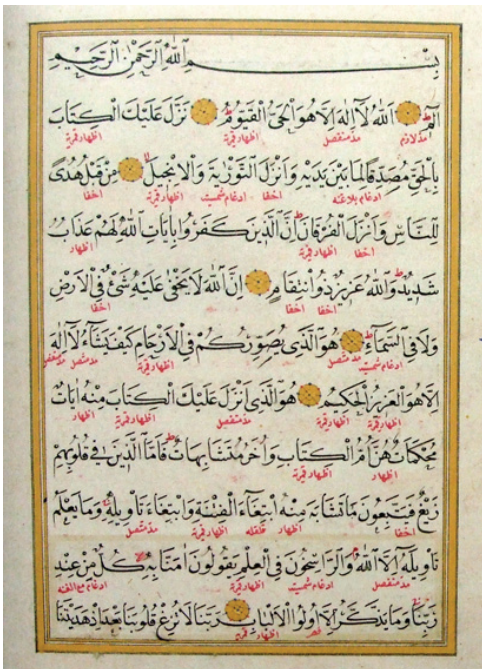
Fotograf 2 (Derman, 2010)

Fotoğraf 3 (Derman, 2010)

Fotoğraf 4

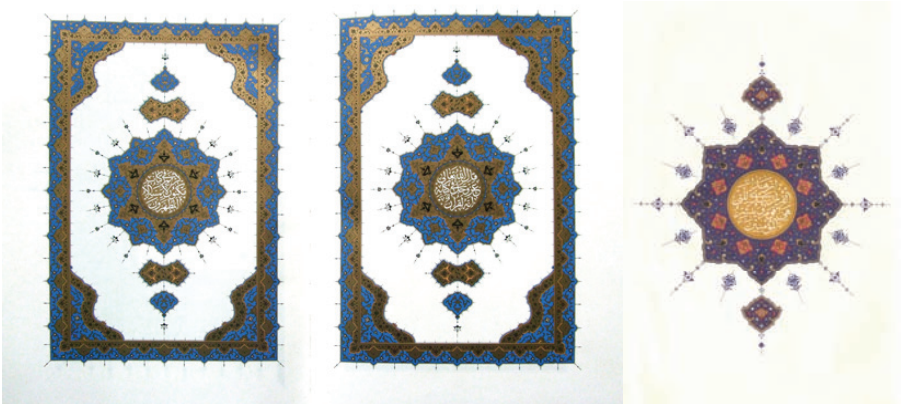
Fotoğraf 5 (Derman, 2010)

Fotoğraf 6 (Derman, 2010)

Fotoğraf 7 (Derman, 2010)

Fotoğraf 8

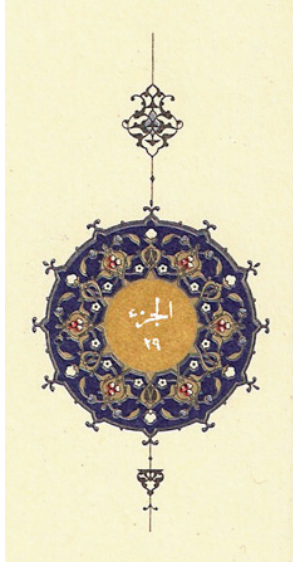
Fotoğraf 9

Fotoğraf 10

Fotoğraf 11

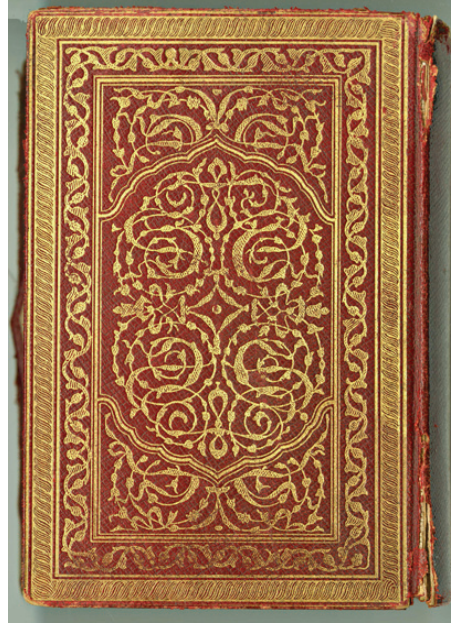
Fotoğraf 12

Fotoğraf 13

Fotoğraf 14

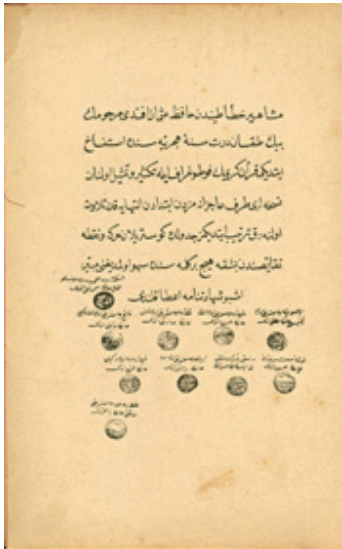
Fotoğraf 15 (Özçay)

Fotoğraf 16 (Özçay)

Fotoğraf 17 (Özçay)

Fotoğraf 18 (Özçay)

Fotoğraf 19

